

Παύλος Πετρίδης

Ο ΑΡΙΣΤΕΡΟΣ ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ  
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

(1923 - 1936)

Η αντικαιμενικότερη δημόσια (και σε προσωπικό επίπεδο) — «αξ κριστερών» — αντιβενιζελική κριτική που ασκήθηκε από το παραδοσιακό αστικο-δημοκρατικό πολιτικό στρατόπεδο, στα χρόνια του Μεσοπολέμου, θα μπορούσε να αναγνωριστεί στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, κυρίως λόγω του απεγκλωβισμού του «πατέρα της Δημοκρατίας» από την κάθετη διχοτόμηση των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων (σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς) και της αποστασιοποίησής του από τη στενά κομματική αριστερή κριτική του Κ.Κ.Ε. Τοποθετημένος αριστερότερα και από την προοδευτικότερη πτέρυγα των Φιλελευθέρων — με δεδομένη τη δημοκρατική του συνέπεια — ο Α. Παπαναστασίου διέθετε το κύρος αλλά και το σθένος να αρθρώσει αξιόπιστο και νηφάλιο κριτικό λόγο απέναντι στον Ε. Βενιζέλο, ιδιαίτερα μετά την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας (1923-24)<sup>1</sup>.

Στην προσπάθεια για μια ουσιαστικότερη προσέγγιση της αντιβενιζελικής κριτικής στάσης του Παπαναστασίου, στην περίοδο της εύθραυστης ελληνικής Δημοκρατίας, συντέλεσαν εποικοδομητικά τόσο τα γραφτά του (από το μερικά αξιοποιημένο αρχείο του στο Λεβίδι), τα πρακτικά του Κοινοβουλίου και ο τύπος του Μεσοπολέμου, όσο και η ανέκδοτη αλληλογραφία του «πατέρα της Δημοκρατίας» με αγαπημένο του πρόσωπο (μακριά από τη δημόσια ζωή) ανάμεσα στα χρόνια 1931-36<sup>2</sup>.

Είναι αξιοσημείωτο ότι — παρά τη συμπόρευση των δύο πολιτικών ανδρών στα χρόνια της ανόρθωσης — στο αριέρωμα της επιθεώρησης *Εργασία* (της 29ης Μαρτίου 1936), στη μνήμη του Ε. Βενιζέλου<sup>3</sup>, ο Παπαναστασίου

---

1. Γενικότερα για την περίοδο αυτή βλ. Ν. Alivizatos, *Les institutions politiques de la Grèce à travers les crises 1922 - 1974* (1979), σ. 19 κ.ε., G. Mavrogordatos, *Still-born Republic, Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, σ. 142 κ.ε., 152 κ.ε., Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1936* (1984), σ. 139 κ.ε.

2. Π. Πετρίδης, «Η πορεία προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Μαρτυρίες από την ανέκδοτη αλληλογραφία του Αλέξανδρου Παπαναστασίου (1931-1936)», στον τόμο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο* (1987), σ. 171 κ.ε.

3. *Εργασία* («Εβδομαδιαία Επιθεώρησης, Όργανον ερεύνης των ζωντανών προβλη-

αρνήθηκε να δημοσιεύσει επίκαιρο «επικήδειο» κείμενο, αρνούμενος στην αναδημοσίευση παλιότερων (συνταγμένων το 1915) εγκωμιαστικών φιλοβενιζελικών άρθρων του<sup>4</sup>. Ανατρέχοντας, ωστόσο, λίγους μήνες πριν από την έκδοση του συγκεκριμένου αφιερώματος, σε γραπτή εκμυστήρευση του Παπαναστασίου, διαβάσουμε: «Πώς είναι δυνατόν να ήσυχάση αυτός ο δύστυχος τόπος, όταν όλοι ψεύδονται και έξαπατούν από τον Μεταξά [...] έως τον Βενιζέλο»<sup>5</sup>. Προκύπτει επομένως ότι ο Παπαναστασίος στην ουσία απέφυγε να πάρει δημόσια θέση υπέρ ή κατά του Βενιζέλου αμέσως μετά το θάνατο του τελευταίου.

Όπως είναι γνωστό, η επίσημη πολιτική και κομματική αποστασιοποίηση του Παπαναστασίου από τον Βενιζέλο και τους Φιλελευθέρους ουσιαστικοποιήθηκε με την ίδρυση της Δημοκρατικής Ενώσεως<sup>6</sup>. Η πρώτη αυστηρή δημόσια δήλωσή του εναντίον του Βενιζέλου δημοσιεύτηκε στον *Ελεύθερο Τύπο*, λίγο πριν από την επάνοδο του αρχηγού των Φιλελευθέρων στην πολιτική σκηνή, μετά τα γεγονότα του 1922: «Ο κ. Βενιζέλος είναι βέβαιον ότι θα επανέλθη εις την Ελλάδα [...] αλλά θα επανέλθη όχι ως Μεσσίας, ή δικτάτωρ... αλλά ως πολιτικός αρχηγός εις χώραν δημοκρατουμένην ουσιαστικώς»<sup>7</sup>.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο Παπαναστασίος, συνειδητοποιώντας σε ανύποπτο χρόνο τον ολέθριο ρόλο μιας πολιτικής συμπεριφοράς και πρακτικής σε μεσσιανικό επίπεδο, φρόντιζε να νοθεύσει πολιτικά τον Βενιζέλο, ώστε να επανέλθει στη δημόσια ζωή ως σημαιοφόρος της ευρύτερης δημοκρατικής παράταξης και όχι ως «θρύλος»<sup>8</sup>. Παρά τις νοθεσίες όμως του «πατέρα της Δημοκρατίας», με στόχο την άμβλυνση της ενδοαστικής διαμάχης, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων, με την αυταρχική και υπεροπτική επανεμφάνισή του στα δημόσια πράγματα, θα συμπράξει καθοριστικά στην αναβίωση του εθνικού Διχασμού.

μάτων της χώρας»), τχ. 326, της 29ης Μαρτίου 1936, σ. 291, όπου η αναδημοσίευση των παλαιών «αλλ' ακόμη επικαίρων άρθρων» του αρχηγού του Εργατοαγροτικού Κόμματος Α. Παπαναστασίου.

4. *Νέα Ελλάς*, 16, 17 και 20 Δεκεμβρίου 1915, και αναδημοσίευση στον τόμο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα (Μελέτες-Λόγοι-Άρθρα)*, τ. Α', σ. 212 κ.ε.

5. Π. Πετρίδης, «Η πορεία προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου», ό.π., σ. 183· η επιστολή εγράφη στις 8 Δεκεμβρίου 1935.

6. Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις*, ό.π., σ. 132 και Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σ. 306: «Η Δημοκρατική Ένωση - Δημοκρατικοί σύλλογοι - Γενικά προγραμματικά αρχαία».

7. Βλ. ταυτόσημες δηλώσεις στη *Δημοκρατία*, στις 3 Δεκεμβρίου 1923.

8. Βλ. *Δημοκρατία* 30ης Νοεμβρίου 1923: «Η μεγάλη πλειοψηφία του λαού δεν ήμπορεί να άνεχθῇ τὴν ἐξύψωσιν προσώπων, οἰασθῆποτε καὶ ἂν προσέφερον ὑπηρεσίας, ὑπεράνω τοῦ πολιτεύματος...».

Την ίδια εποχή περίπου (λίγο πριν από την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας), με το κείμενό του «Τὸ Δημοκρατικὸν κίνημα καὶ ὁ διωγμὸς τῶν Δημοκρατικῶν», ο Παπαναστασίου καυτηρίαζε τη φιλοβασιλική στάση του Βενιζέλου μετά την ανακίνηση του πολιτειακού στη Θεσσαλονίκη το 1917 «παρὰ τὰς φανεράς καὶ ζωηράς φιλοδημοκρατικὰς ἐκδηλώσεις κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος». «Ἄλλ' οἱ συντηρητικώτεροι» —ἐξακολουθοῦσε ο Παπαναστασίου— «οἱ πιστεύοντες ὅτι ἡ ἐκτροπὴ τῆς βασιλείας ἀπὸ τοῦ κοινοβουλευτικοῦ πολιτεύματος ἦτο προσωρινὴ καὶ ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας ἦτο ἀκόμῃ χρήσιμος εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἐνισχυόμενοι ἀπὸ αὐτὸν τὸν κ. Βενιζέλον, ὁ ὁποῖος, εἴτε ἔχων τὰς αὐτὰς ἰδέας εἴτε ἀκολουθῶν ὑποδείξεις ἑξῶθεν, ἐκτρυφῶν τότε πολέμιος τῆς δημοκρατικῆς κινήσεως, ὑπερίσχυσαν»<sup>9</sup>.

Παρά τις επιφυλάξεις του ο Παπαναστασίου δίστασε να προτείνει, σε επίπεδο υπουργικού συμβουλίου, την εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας με πρόεδρο τον Βενιζέλο, που αρνήθηκε ὁμως να αποδεχτεῖ την πρόταση. Ἡ ἀρνηση δεν θα αποθαρρύνει τον Παπαναστασίου, που θα κλιμακώσει τους αγῶνες του για την κατάλυση της βασιλείας καὶ την εγκαθίδρυση δημοκρατικοῦ πολιτεύματος. Ἡ Δημοκρατία, παρὰ τις παλινδρομήσεις των βενιζελικῶν, ὀφείλε να προχωρήσει<sup>10</sup>. Ἡ διαμάχη με τους βενιζελικούς Φιλελευθέρους θα φτάσει, κάτω ἀπὸ αὐτὲς τις συνθήκες, στο ἀποκορύφωμά της: «Οἱ Φιλελεύθεροι, ἔγραφε ο ἀρχηγὸς τῆς Δημοκρατικῆς Ἐνώσεως στὴ *Δημοκρατία* τῆς 24ης Νοεμβρίου 1923, «παριστάνουν τοὺς δημοκρατικούς ἀλλὰ ὑπονομεύουν καὶ τὴν δημοκρατικὴν ἰδέαν καὶ τοὺς θιασώτας της»<sup>11</sup>, για να προσθέσει τὴν 1η Ἰανουαρίου 1924: «Ὅλοι αἱ ἐλπίδες τῶν βασιλοφρόνων ἐξηρτήθησαν —τί μετastροφὴ τῆς τύχης!— ἀπὸ τὸν κ. Βενιζέλον»<sup>12</sup>.

Στις 23 Ἰανουαρίου 1924 ο Παπαναστασίου υπέβαλε στὴν Ἐθνοσυνέλευση τα ψήφισματα για τὴν «ἐκπτώση τῆς δυναστείας» καὶ τὴν «καθιέρωση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος», ὑπὸ τὸν ὅρο τῆς ἐγκρίσης των τελικῶν αποφάσεων τῆς Συνέλευσης ἀπὸ το λαό. Αντίρροπα, ο Βενιζέλος επέμενε να μὴν προηγηθεῖ ἡ τοποθέτηση τῆς Ἐθνοσυνέλευσης στο πολιτειακό<sup>13</sup>. Σχόλια για τὴ νέα αὐτὴ

9. Βλ. το κείμενο στο Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 336. Για τὸ συγκεκριμένο ζήτημα βλ. καὶ Π. Πέτριδης, «Ἡ προσωρινὴ κυβέρνησις τῆς Θεσσαλονίκης ἀπέναντι στο αἷτημα για ριζικὲς πολιτειακὲς καὶ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις», στὸν τόμο *Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ το 1912* (1986), σ. 131 κ.ε.

10. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 351-356: «Πολιτειακοὶ ἀγῶνες», ὅπου περιχοπὲς δηλώσεων στὸν *Ελευθερο Τύπο*, στὸ *Ἔθνος*, στὸ *Ελευθερο Βῆμα* καὶ στὴ *Δημοκρατία*.

11. *Δημοκρατία* 24ης Νοεμβρίου 1923.

12. *Δημοκρατία* 1ης Ἰανουαρίου 1924.

13. Π. Πέτριδης, *Πολιτικὲς δυνάμεις*, ὁ.π., σ. 141 κ.ε.

διαμάχη και τις «εγωπαθείς αντιλήψεις» του Βενιζέλου δημοσιεύτηκαν στις 22 Φεβρουαρίου 1924 στη *Δημοκρατία*<sup>14</sup>.

Όμως η πολυπόθητη Δημοκρατία ήταν μοιραίο να υπονομευτεί από ολόκληρο σχεδόν το φάσμα της κυρίαρχης δημοκρατικής πολιτικής ηγεσίας. Η αποσταθεροποίησή της εγκαινιάστηκε με τη δικτατορία του Πάγκαλου<sup>15</sup> και κνεστάλη προσωρινά με την ανάληψη του κυβερνητικού αξιώματος από τον Βενιζέλο τον Ιούλιο του 1928. Στις 6 Ιουλίου συγκεκριμένα, με αφορμή τις προθέσεις των Φιλελευθέρων να επαναφέρουν με διάταγμα το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα, ο Παπαναστασίου κατήγγειλε με δηλώσεις του στην *Πολιτεία* ότι «Ο κ. Βενιζέλος δὲν ἐπὶ νῆλθε διὰ νὰ θέσῃ ἐαυτὸν ὑπὲρ ἄνω τῆς Δημοκρατίας...»<sup>16</sup>.

Παρά την καταρχήν κοινοβουλευτική στήριξη του Παπαναστασίου στους Φιλελευθέρους, μετά την εκλογική τους νίκη, σύντομα θα ξεσπάσει διαμάχη γύρω από το ζήτημα του ουσιαστικότερου διαχωρισμού της νομοθετικής από την εκτελεστική εξουσία· διότι, όπως επισήμαινε ο Παπαναστασίου, δεν ήταν «διόλου ορθή» η αντίληψη του πρωθυπουργού ότι «[...] ὅσάκις ἔχει τὴν πλειοψηφίαν, πρέπει αἱ ἐπιτροπαὶ καὶ ἡ Βουλὴ νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν Κυβέρνησιν ἢ τὸν Πρόεδρον τῆς Κυβερνήσεως. Τοῦτο θὰ ἦτο νόθευσις τοῦ πολιτεύματος»<sup>17</sup>.

Το επίμαχο αυτό ζήτημα —αποστασιοποίησης της κυβέρνησης από τη νομοθετική εξουσία— θα οδηγήσει σε νέα σύγκρουση μέσα στο Κοινοβούλιο. Στις 31 Δεκεμβρίου 1928 ο Παπαναστασίου θα αποδοκιμάσει την «ευτελή» αντίληψη πως «[...] ὁ λαὸς παρέσχε ἐν λευκῷ ἐξουσιοδότησιν εἰς τὸν κ. Βενιζέλον, ὅτι αὐτὸν καὶ μόνον ἐψήφισεν [...] καὶ ὅτι οἱ βουλευταὶ δὲν ἔχουν ἄλλον προορισμὸν παρὰ νὰ δέχωνται καὶ νὰ ἀρνοῦνται ὅ,τι δέχεται καὶ ὅ,τι ἀρνεῖται ὁ κ. Βενιζέλος»<sup>18</sup>.

Με την κατάθεση στη Βουλή του νομοσχεδίου «Περὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν» (του Ιδιωνύμου), η κυβέρνηση Βενιζέλου υποδήλωνε τον αυταρχισμό της, τραυματίζοντας θεμελιώδεις ατομικές ελευθερίες<sup>19</sup>. Ο Παπαναστασίου ψηφίζοντάς

14. *Δημοκρατία* 22ας Φεβρουαρίου 1924, με αφορμή επιστολή του Βενιζέλου προς την *Εστία*.

15. Βλ. εκτενέστερα, Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις*, ὁ.π., σ. 144 κ.ε.

16. *Πολιτεία* 6ης Ιουλίου 1928. Για το εκλογικό σύστημα το Κ.Κ.Ε. αρκέστηκε σε απλή μνεία επαναφοράς της αναλογικής· βλ. *Το Κ.Κ.Ε., Επίσημα κείμενα*, τ. Β' (1974), σ. 544.

17. Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, τ. Β', σ. 564, αγόρευση στη Βουλή στις 13 Δεκεμβρίου 1928.

18. *Εφημερίς των Βαλκανίων* 31ης Δεκεμβρίου 1928 (Θεσσαλονίκη).

19. Βλ. εκτενέστερα, Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις*, ὁ.π., σ. 156 κ.ε.

το δεν παρέλειψε να ασκήσει δριμύτατη κριτική σε βάρος της φιλοσοφίας του εν λόγω νομοσχεδίου, που στερούσε την ελευθερία αξιολόγησης «της καταστάσεως της κοινωνικής, της καταστάσεως της πολιτειακής». Ενώ στην αγόρευσή του υπογράμμισε με έμφαση ότι υφίστατο «[...] μεγαλύτερος κίνδυνος κατά του καθεστώτος, ό οποίος είναι πραγματικός, είναι ό κίνδυνος ό προερχόμενος από φασιστικάς ή δικτατορικάς οργανώσεις και τάξεις. [...] Λαμβάνετε κανέν μέτρον κατά της προπαγάνδας των φασιστικών και δικτατορικών ιδεών;»<sup>20</sup>.

Η δημόσια κριτική του Παπαναστασίου ενάντια στον Βενιζέλο και την κυβερνητική πολιτική του θα εξακολουθήσει αμείωτη την τετραετία 1928 - 1932. Στις 19 Απριλίου 1929, σε προεκλογικό του λόγο στα Γιαννιτσά, επιτίθετο κατά των Φιλελευθέρων που «[...] εξέλαβον την λαϊκή ψήφο ως ψήφον ύποδουλώσεως του λαού σέ ένα πρόσωπον»<sup>21</sup>. Στις 12 Ιανουαρίου 1930, σε συνέντευξή του στην *Ελληνική*, δήλωνε ότι «Η κυβέρνησις [...] λόγω της συγκεντρώσεως της εξουσίας εις χείρας του προέδρου της δέν εύνοει την παγίωσιν και την εξύψωσιν του κοινοβουλευτισμού»<sup>22</sup>, ενώ, σε άρθρο του στην *Πειθαρχία*, κατήγγελε ότι «[...] ό κ. Πρωθυπουργός δεικνύει μεγαλυτέραν άδυναμίαν αντιστάσεως εις κομματικάς αξιώσεις. [...] 'Η πολιτική άνωμαλία σήμεραν έγκειται εις την υπερβολικήν συγκέντρωσιν εξουσίας εις τά χέρια του κ. Πρωθυπουργού»<sup>23</sup>.

Ο αυταρχισμός του Βενιζέλου στη διαχείριση της εξουσίας θα εξωθήσει τον Παπαναστασίου σε δημόσιες καταγγελίες στον αθηναϊκό τύπο: «'Αξίζει νά εξετασθῇ αν ύπάρχη υπερβολική συγκέντρωσις εξουσίας εις χείρας του κ. προέδρου της κυβερνήσεως και ποίαν επίδρασιν άσκει και δύναται νά άσκήση αύτη εις τό μέλλον επί της πολιτικῆς καταστάσεως. 'Η συγκέντρωσις αύτη της εξουσίας έχει δύο όψεις, αί όποίαι συνδέονται στενά προς άλλήλας. 'Η μία συνίσταται εις την αξίωσιν όρισμένων κύκλων, όπως τά πάντα έξαρτώνται και λύνονται από τον κ. πρόεδρον της κυβερνήσεως, εις τό πρόσωπον του όποιου και μόνον ύπάρχει έμπιστοσύνη. 'Η άλλη όψις συνίσταται εις την εκ μέρους του ιδίου κ. προέδρου της κυβερνήσεως έμμέσως, έμπράκτως ή και άμέσως έκδηλουμένην αντίληψιν ότι αυτός είναι και πρέπει νά είναι ή πηγή όλης της κυβερνητικῆς ζωῆς. Είναι φανερόν εις ποίαν στενήν άλληλεπίδρασιν εύρίσκονται και ή μία και ή άλλη όψις αυτού του φαινομένου. Οί κύκλοι οί όποιοι εκαλλιέργησαν και καλλιεργούν την ιδέαν της συγκεντρώσεως της κυβερνητικῆς εξουσίας εις τά χέρια του κ. πρωθυπουργού, αποτελούνται κυρίως από τούς επιδιώκοντας νά

20. Αγόρευση στη Βουλή στις 3 Απριλίου και 30 Μαΐου 1929: Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ό.π., τ. Β', σ. 584-594· βλ. και τη σχετική ανακοίνωση του πολιτικού γραφείου του Κ.Κ.Ε., *Επίσημα κείμενα*, ό.π., τ. Γ' (1981), σ. 25 κ.ε. και 51 κ.ε.

21. Φώς 19ης Απριλίου 1929 (Θεσσαλονίκη).

22. *Ελληνική* 12ης Ιανουαρίου 1930.

23. *Πειθαρχία* 12ης Ιανουαρίου 1930.

ἐκμεταλλευθοῦν πρὸς ἴδιον ὄφελος τὴν δύναμιν του, ἀπὸ κόλακας, οἱ ὅποιοι εἶναι πάντοτε οἱ ἀπομυζῶντες καὶ ὑπονομεύοντες κάθε ἰσχυράν προσωπικότητα. [...] Εἰς τοιοῦτους κύκλους ὀφείλεται καὶ ἡ θεωρία κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ λαὸς εἰς τὰς ἐκλογὰς τοῦ προπερασμένου Αὐγούστου ἔδωκεν ἐν λευκῷ ἐξουσιοδότησιν εἰς τὸν κ. Βενιζέλον καὶ μόνον εἰς αὐτόν. Κατὰ τῆς τοιαύτης, λοιπόν, θεωρίας [...] ἡ ὁποία εἶναι καὶ διὰ τὸν λαὸν καὶ διὰ τοὺς ἀντιπροσώπους του προσβλητικὴ καὶ καταλυτικὴ τῆς ἐννοίας τῆς δημοκρατίας, ἀντετάχθη καὶ ἐγὼ καὶ οἱ φίλοι μου μὲ ὅλην μας τὴν δύναμιν. Ἐν τούτοις ἐξηκολούθησεν εἰς τὴν πρᾶξιν ἡ εἰς πάντα τὰ κάπως οὐσιώδη ζητήματα ἐνεργὸς ἐπέμβασις τοῦ κ. προέδρου τῆς κυβερνήσεως, ἡ ὑπαγωγὴ αὐτῶν εἰς τὴν πρωτοβουλίαν καὶ τὴν θέλησιν του. Τοῦτο εἶχεν ἐπιβλαβῆ ἀντίκτυπον καὶ εἰς τὰς ἐργασίας τῶν νομοθετικῶν σωμάτων καὶ εἰς τὴν δημοκρατικὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ λαοῦ. Αἱ κοινοβουλευτικαὶ ἐπιτροπαὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀπέβαλαν τὴν διάθεσιν σοβαρᾶς ἐπεξεργασίας τῶν νομοσχεδίων, ἡ συζήτησις εἰς τὴν Βουλὴν σπανίως προσέλαβεν ἐνδιαφέρον — οὐδέποτε προσλαμβάνει ὅταν ἀπουσιάζῃ ὁ κ. πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως — καὶ ὥς ἐκ τούτου δὲν ἐτονώθη ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν πολιτῶν εἰς τοὺς δημοκρατικούς μας θεσμούς. Συναφῆς πρὸς τὴν διαρκῆ ἐπιβολὴν τοῦ κ. πρωθυπουργοῦ εἶναι ἡ ὑποβίβασις κατ' οὐσίαν τῶν ὑπουργῶν εἰς θέσιν διευθυντῶν ὑπηρεσιῶν, ὁ τρόπος τῆς ἐκλογῆς αὐτῶν καὶ ἡ συχνὴ ἀντικατάστασις των καὶ ἡ οὐσιαστικὴ κατάργησις τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου ὡς συλλογικοῦ σώματος. Θὰ ἦτο δυνατόν ἀκόμη νὰ προσθέσω ἕναν ἐπὶ πλέον λόγον, τὴν πολιτικὴν κατεύθυνσιν εἰς τὰ ἐσωτερικὰ πράγματα τοῦ κ. πρωθυπουργοῦ, τὴν ὁποίαν εὕρισκω, ἐγὼ τοῦλάχιστον συντηρητικὴν καὶ ὄχι συνεπῆ...»<sup>24</sup>.

Στις ἀρχὲς τοῦ 1931, προβαίνοντας σε ἀπολογισμό τῆς βενιζελικῆς κυβερνητικῆς θητείας, ὁ Παπαναστασίου θα υπογραμμίσῃ στον *Ελευθερο Ἀνθρωπο* ὅτι ὁ λαὸς εἶναι ἀποθαρρυνμένος: «[...] αἱ ἐλπίδες του ὅλον ἐν διαψεύδονται... πρόγραμμα δὲν ὑπάρχει... ἡ κοινοβουλευτικὴ ζωὴ τσαλαπατιέται...». «Ἄν συμφωνοῦν ὅτι ἐπιβάλλεται σεβασμὸς τοῦ Δημοκρατικοῦ Συντάγματος, ὅτι ἡ συγκέντρωσις τῆς ἐξουσίας εἰς τὰς χεῖρας ἐνὸς προέδρου εἶναι παρεκτροπὴ ἀπὸ τὸ πολίτευμα... ἂς ἀξιώσωμεν τὴν ἐπαναφορὰν τῆς ἀναλογικῆς, ποὺ ἐξασφαλίζει ὁμαλὰς ἐξελίξεις»<sup>25</sup>.

Με συνεχεῖς δηλώσεις καὶ παρεμβάσεις του ὁ Παπαναστασίου ἐξακολουθοῦσε νὰ χαρακτηρίζῃ «αντιδραστικὴ» τὴ γενικότερη ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Βενιζέλου: «Ὁ συνασπισμὸς τῶν ἀριστερῶν κομμάτων θὰ σώσῃ τὸν τόπον ἀπὸ τὸν κομμουνισμὸν καὶ ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴν μονοκρατορίαν». — «Τὸ ἐσωτερικὸν ἔργον τοῦ Βενιζέλου ἀπέτυχε». — «Ἡ δανειακὴ πολιτικὴ εἶναι τυχοδιω-

24. Ἀρχεῖον Παπαναστασίου, Φάκελος 14, 1β) Συνεντεύξεις 4. Περὶ ἐξουσιῶν τοῦ Προέδρου Κυβερνήσεως» πρβλ. καὶ Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις*, ὁ.π., σ. 161 κ.ε.

25. *Ελευθερος Ἀνθρωπος* 1ης καὶ 3ης Ἰανουαρίου 1931.

κτικῇ». — «Τὰ ληπτέα μέτρα ἀναποτελεσματικά». — «Ἡ κυβέρνησις κλονίζει τὸν κοινοβουλευτισμόν»<sup>26</sup>. Τέλος, γιὰ το ἐκλογικὸ σύστημα δὲν παρέλειπε νὰ υπενθυμίζει ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μεταβάλλεται ἀνάλογα με ἐφήμερα κομματικὰ συμπερόντα ἀλλὰ νὰ καθιερωθεῖ «συνταγματικῶς» — προτάσεις ποὺ ἀγνοήθηκαν<sup>27</sup>.

Λίγο πρὶν παραιτηθεῖ ὁ Βενιζέλος, προτοῦ ἐξαντληθεῖ ἡ κυβερνητικὴ τετραετία, μιλώντας πρὸς τὰ στελέχη τοῦ Αγροτικοῦ καὶ Εργατικοῦ Κόμματος, ὁ Παπαναστασίου καταδίκασε τὴν «παρελκυστικὴν» — στὴ φάση ἐτούτῃ — τακτικὴ τοῦ Βενιζέλου νὰ μεταθέσῃ τὴν πολιτικὴ ἀντιπαράθεση στὸ πολιτειακὸ πεδίο: «Ἡ κυβέρνησις τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων τὰ πάντα μηχανᾷται, ὥπως καταστήσῃ ὅσον τὸ δυνατόν ὀξύτερον τὸν πολιτικὸν ἀνταγωνισμόν, ὥπως κόψῃ κάθε δρόμον πρὸς τὴν πολιτικὴν ὁμηλότητα, ὥπως καταστήσῃ μονίμως ἐντελῶς μονόπλευρον τὴν διακυβέρνησιν τοῦ τόπου [...] ὥπως, τέλος, ἀποτρέψῃ τὴν προσοχὴν τοῦ κοινοῦ ἀπὸ τὰ ζωτικὰ οἰκονομικὰ ζητήματα καὶ κατευθύνῃ αὐτὴν εἰς συνταγματικούς ἀγῶνας. [...] Καὶ πρῶτον θέτει μόνῃ τῆς ἄνευ προκλήσεως καὶ ἄνευ ἀνάγκης ἐπὶ τοῦ τάπητος πολιτειακὸν ζήτημα. [...] Γνωρίζει, λοιπόν, ἡ κυβέρνησις ὅτι πραγματικὸς κίνδυνος τοῦ πολιτεύματος, τοῦλάχιστον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος, δὲν ὑφίσταται. Ὅμως ἐπιμένει νὰ ἐμφανίζῃ ὡς ἐπικείμενον τοιοῦτον κίνδυνον καὶ ἐπιμένει, διότι τῆς χρειάζεται εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ τὸν στρατὸν ὑποχείριόν τῆς δι' ἐκνόμους ἐνεργείας. Ὅχι, κανεὶς ἄνθρωπος, ἔχων σώας τὰς φρένας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὕρῃ καὶ κίνησιν κοινωφελοῦς σκοπιμότητος καὶ κίνησιν θεμιτῶν προθέσεων εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτάς τοῦ φιλελευθέρου κόμματος, τὰς ἐνεργείας αὐτάς αἱ ὁποῖαι προφανῶς στρέφονται κατὰ τοῦ πολιτεύματος, κατὰ τῆς Δημοκρατίας μας, τὴν ὁποίαν οὐδέποτε συνεπάθησεν ὁ ἀρχηγὸς τῶν Φιλελευθέρων. Εἶναι προφανές, φωνάζουν κυριολεκτικῶς τὰ πράγματα, ὅτι τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων ἀποβλέπει πρὸς μίαν μορφήν Δημοκρατίας, ἡ ὁποία θὰ παρεῖχεν ἐξαιρετικὰ δικαιώματα εἰς τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν καὶ θὰ διηκόλυε τὴν ἐπὶ ἀρχετὸν χρονικὸν διάστημα οὐσιαστικὴν παραμονὴν του εἰς τὴν ἀρχήν. [...] Ἐναντίον, λοιπόν, τῆς Δημοκρατίας ποὺ καθιερώσαμεν, ἐναντίον τῶν κοινωνικῶν τάσεων ποὺ θέλομεν νὰ ἔχῃ, ἐναντίον τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν στρέφεται σήμερον τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων μὲ τὰς δικτατορικὰς ἐνεργείας τοῦ καὶ προσπαθεῖ νὰ περιπλέξῃ, εἰς τὴν ἀθέμιτον προσπάθειάν του τὸν δημοκρατικὸν στρατόν. Μὲ μίαν παραβίασιν τοῦ Συντάγματος ἐγκαινίασε τὴν ἄνοδόν του εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ μὲ τὴν καταρράκωσιν καὶ ὑπονόμευσιν τοῦ πολιτεύματος ζητεῖ νὰ κλείσῃ τὴν τετραετίαν ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐμέλλομεν νὰ γίνωμεν ἀγνώριστοι»<sup>28</sup>.

26. *Πολιτεία* 31ης Δεκεμβρίου 1931.

27. *Εστία* 2ας Μαρτίου 1932· βλ. καὶ ἀγόρευση στὴ Βουλὴ στις 16 Ἀπριλίου 1932: Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 715.

28. Ἀρχεῖον Παπαναστασίου, Φάκελος 11, θ) Λόγοι· πρβλ. καὶ Π. Πετριδῆς, *Πολιτικές δυνάμεις*, ὁ.π., σ. 164.

Μετά την ανατροπή της βραχύβιας κυβέρνησης Παπαναστασίου από τον Βενιζέλο, ο αρχηγός του Αγροτικού και Εργατικού Κόμματος θα καταγγείλει ανοιχτά τον αρχηγό των Φιλελευθέρων για τάσεις σφετερισμού της εξουσίας «ὑπὸ τίς πλάτες τῶν πραξικοπηματιῶν»<sup>29</sup>: — «Ἡ διαφωνία μας εἶναι ριζική. Διὰ νὰ σᾶς τὴν εἶπω καθαρὰ καὶ ξάστερα συνίσταται εἰς τοῦτο: ὅτι σεῖς θέλετε τὴν Δημοκρατίαν Βενιζελικὴν καὶ ὡς τοιαύτην μόνον τὴ συμπαθεῖτε. Δημοκρατικὸς, ὑπὸ τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς λέξεως, οὐδέποτε ὑπῆρξατε εἰς τὸ παρελθόν, οὔτε τώρα εἴσθε»<sup>30</sup>. Τέλος, στις 24 Αυγούστου 1932, ο Παπαναστασίου θα δηλώσει ὅτι ο μόνος εχθρὸς τῆς Δημοκρατίας εἶναι ο Βενιζέλος: «Οἱ ἐλιγμοὶ τοῦ καὶ οἱ ραδιουργίαι τοῦ γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐξουσίαν ὥθησαν στὴν δημιουργίαν τοῦ στρατιωτικοῦ συνδέσμου»<sup>31</sup>, χαρακτηρίζοντάς τον, παράλληλα, «στασιαστή καὶ συνωμότη»<sup>32</sup>.

Απὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ «πατέρα τῆς Δημοκρατίας» προκύπτουν ἀρκετές ἐκμυστηρεύσεις τοῦ, ποὺ φωτίζουν τὴν κριτικὴ στάση τοῦ ἀπέναντι στὸν Βενιζέλο: α) «[...] θὰ ἰδῆς τί μοῦ ᾿φτιασε πάλι ὁ Βενιζέλος. Μοῦ ἔστειλε μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ ἤθελε νὰ τὴν θεωρῶ ἐμπιστευτικὴ καὶ οἱ ἐφημερίδες τοῦ καὶ ὁ ἴδιος τὴν δημοσίευσαν. [...] θὰ ἰδῆς καὶ τὸ τελευταῖο κατόρθωμα τῶν μπράβων τῆς βενιζελικῆς κλίμακας [...]»<sup>33</sup>. β) «[...] Θὰ διαβάσης καὶ τὴν ἀλληλογραφία μὲ τὸν Βενιζέλο καὶ θὰ γελάσης. Νὰ εἶσαι βεβαίᾳ ὅτι πιστεύει τὰ ἀντίθετα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ γράφει...»<sup>34</sup>. γ) «[...] Οἱ ἀψιμαχίες μας μὲ τὴν κυβέρνησι δὲν εἶναι καὶ τόσο σπουδαίες. [...] Ὁ Βενιζέλος ἔδειξε πάλι τὴν πικνουργία του»<sup>35</sup>.

Ἡ ἐκβασὴ τῶν ἐκλογῶν τῆς 26ης Σεπτεμβρίου 1932 καὶ τὰ μοιραία ἐπακόλουθά της, δηλαδή ἡ ὁρκομωσία τῆς κυβέρνησης Τσαλδάρη ὑπὸ τὴν ἀνοχή τῶν Φιλελευθέρων, τὸ κίνημα Πλαστήρα, ἡ παράδοση τῆς εξουσίας στὸν στρατηγὸ Ὀθωναῖο, ἡ αὐτεπάγγελτὴ δίωξη τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ στρατιωτικοῦ κινήματος καὶ ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ Ε. Βενιζέλου θα ὁδηγήσουν —ὅπως εἶχε καταγγελεθῇ ἀπὸ τὸν Παπαναστασίου— στὴν ἀναβίωση τοῦ ιδιότυπου ἐθνικοῦ

29. *Δημοκρατία* 19ης Ἰουνίου 1932.

30. «Ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν κ. Βενιζέλου», στὴ *Δημοκρατία* τῆς 14ης Αυγούστου 1932.

31. *Καθημερινή* 24ης Αυγούστου 1932.

32. *Δημοκρατία* 3ης Σεπτεμβρίου 1932· βλ. καὶ προεκλογικὸ λόγο στὴ Θεσσαλονίκη στις 12 Σεπτεμβρίου 1932, με οξύτατους χαρακτηρισμούς σε βάρος τοῦ Βενιζέλου: Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά κείμενα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 725.

33. Ἐπιστολὴ 25ης Αυγούστου 1931: Π. Πετρίδης, «Ἡ πορεία πρὸς τὴ δικτατορία τῆς 4ης Αυγούστου», ὁ.π., σ. 175.

34. Ἐπιστολὴ 6ης Σεπτεμβρίου 1931, *στο ἴδιο*.

35. Ἐπιστολὴ 23ης Νοεμβρίου 1931, *στο ἴδιο*, σ. 176.



Διχασμού, με αρνητικές επιπτώσεις στην ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος<sup>36</sup>.

Κάτω από τις αρνητικές αυτές συνθήκες, που έγκαιρα είχε διαβλέψει, ο Παπαναστασίου εκμυστηρευόταν στον αποδέκτη των επιστολών του, τον Σεπτέμβρη του 1934, ότι η πολιτική κατάσταση παρέμενε «σκοτεινή»: «Πολύ φοβούμαι ότι τα πολιτικά μας θα τραβήξουν κακό δρόμο και δεν μπορώ να κάνω τίποτα. [...] 'Απόψε έλαβαμε γράμμα από τον Βενιζέλο γεμάτο αδιαλλαξία. "Ασχημες ώρες περνούμε και θα περάσουμε»<sup>37</sup>. Και μερικές μέρες αργότερα: «Τα πολιτικά μας έλο και πιο άσχημα. [...] 'Από το άλλο μέρος ο Βενιζέλος δεν ήσυχάζει. [...] 'Η πρόγνυσή μου δεν είναι καλή [...]»<sup>38</sup>.

Το βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου θα δικαιώσει, όντως, τους φόβους του «πατέρα της Δημοκρατίας» για ανώμαλες πολιτικές εξελίξεις. Δυο μήνες μετά το ψυχολόγητο αυτό κίνημα, ο Παπαναστασίου σημειώνει: «'Η κατάσταση δεν εξεκαθρίσθη ακόμη. [...] Είναι και αυτό αποτέλεσμα της παράφρονος πολιτικής του Βενιζέλου, ο οποίος έ,τι και αν γίνει εις το μέλλον δεν έχει, δεν πρέπει να έχει θέσιν εις την 'Ελλάδα»<sup>39</sup>.

Τα επακόλουθα και οι επιπτώσεις από την ενδοαστική διαμάχη είναι γνωστά, με κυρίαρχο γεγονός την πραξικοπηματική μεθόδευση της παλινόρθωσης του Γεωργίου Β' από τον παλιό βενιζελικό Κονδύλη<sup>40</sup>. Λίγο πριν την εκπνοή του 1935 ο Παπαναστασίου έγραφε στον έμπιστο αποδέκτη των επιστολών του: «'Ο Βενιζέλος εξελίσσεται σέ 'Ηρακλή του στέμματος και ή στάσις του έπηρεάζει τόσο πολύ τον κόσμο πού μου κάνει κατ'άπληξι. [...] Τά πάθη κοχλάζουν. [...] Πώς είναι δυνατόν να ήσυχάση αύτός ο δύστυχος τόπος, όταν έλοι ψεύδωνται και εξαπατούν από τον Μεταξά, Τσαλδάρη, Κονδύλη, έως τον Βενιζέλο και τον Γεώργιο; [...] 'Η άνειλικρίνεια αύτών των ανθρώπων διγάζει τόσο πολύ τον λαό πού δεν είναι δυνατόν ένας τίμιος πολιτικός να είναι βέβαιος ότι πατά σέ στερεό έδαφος»<sup>41</sup>.

Όπως προκύπτει και από μαρτυρίες του Παπαναστασίου, ο Βενιζέλος, «για μια φορά ακόμη», απέφυγε να λάβει ξεκάθαρη θέση στη στήριξη της συνεργασίας των δημοκρατικών ενάντια στην παλινόρθωση του Γεωργίου. Για τη συμπαιγνία του αρχηγού των Φιλελευθέρων με το Στέμμα, ο αρχηγός του Α-

36. Βλ. εκτενέστερα, Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις*, ό.π., σ. 165 κ.ε.

37. Επιστολή 28ης Σεπτεμβρίου 1934: Π. Πετρίδης, «Η πορεία προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου», ό.π., σ. 178.

38. Επιστολή 7ης Οκτωβρίου 1934, στο ίδιο, σ. 178-179.

39. Επιστολή 29ης Απριλίου 1935, στο ίδιο, σ. 180.

40. Βλ. εκτενέστερα, Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις*, ό.π., σ. 174 κ.ε.

41. Επιστολή 8ης Δεκεμβρίου 1935: Π. Πετρίδης, «Η πορεία προς τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου», ό.π., σ. 183.

γροτικού και Εργατικού Κόμματος κατήγγελε τα εξής: «Η αγανάκτησις διὰ τὰ πιεστικά μέτρα τῆς κυβερνήσεως καὶ τὴν κωμωδίαν τοῦ δημοψηφίσματος ἦτο ἐδῶ τοιαύτη, ὥστε ἐνομιζάμεν ὅτι ὁ βασιλεὺς θὰ ἐδυσκολευέτο νὰ ἔλθῃ. Δυστυχῶς διεψεύσθημεν εἰς τὰς προσδοκίας μας καὶ εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ὅχι ὀλίγον ὁ κ. Βενιζέλος, ὁ ὅποιος, ὥπως κατόπιν ἐγνώσθη, εἶχεν ἔλθει εἰς συμφωνίαν ἐμμέσως μὲ τὸν βασιλέα πρὸ τοῦ δημοψηφίσματος. Δι' αὐτὸ καὶ ἐσιώπα καθ' ὅλον τὸν πρὸ τοῦ δημοψηφίσματος χρόνον δηλ. ἐπὶ ἓνα μῆνα καὶ πλέον καὶ δι' αὐτὸ παρήγγειλεν εἰς τὸν κ. Σοφοῦλην νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὸν βασιλέα παρ' ὅλην τὴν κοινὴν δῆλωσην ὅτι δὲν θὰ τὸν ἀνεγνωρίζαμεν. Ἡμεῖς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιδοκιμάσωμεν τὴν ἀπότομον αὐτὴν στροφήν τοῦ κ. Βενιζέλου, ἡ ὁποία ἀπεκαρδίωσεν ὅλους τοὺς δημοκρατικούς καὶ θὰ ἔχῃ εἰς τὸ μέλλον ἐπιβλαβεῖς συνεπειάς. Ἡ συμπεριφορὰ του αὐτῇ δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἐγκατάλειψιν τῆς δημοκρατικῆς Ἰδέας καὶ ἀθέτησιν τῶν τόσων δηλώσεων καὶ ἐπαγγελιῶν πρὸς τὸν λαόν, ἰδίως τοῦ κ. Βενιζέλου, ἀλλὰ καὶ ἀδικαμαρτύρητον ἀποδοχὴν, ἐπιβράβειυσιν ὅλης τῆς βίας καὶ τῆς νοθείας πού προηγήθη τῆς παλινρθώσεως. Ἔτσι δημιουργεῖται ἓνα πολὺ ἐπικίνδυνον προηγούμενον. Διὰ αὐτοῦ ἓνας ἄλλος Κονδύλης ἢ ἓνας λοχίας, ὥπως ὁ Μπατίστας τῆς Κούβας, δὲν θὰ ἐπιδιώξῃ νὰ καταλάβῃ μὲ ὀλίγους συνωμώτας τὴν ἐξουσίαν ἀναποδογυρίζων τὰ πάντα;»<sup>42</sup>

Λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δικτατορίας Μεταξά —μοιραία ἀπόληξη τῆς ιδιότυπης ἐνδοαστικής διαμάχης— ὁ Βενιζέλος πέθανε στο Παρίσι. Καθὼς ἦταν ἐπιβεβλημένο, ὁ Παπαναστασίου τὸν ἀποχαιρέτησε με θέρμη κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ταφῆς του στα Χανιά στις 29 Μαρτίου 1936. Το ἴδιο θερμὸς ἦταν καὶ ὁ ἐπικήδειος λόγος τοῦ Παπαναστασίου στο μνημόσυνο τοῦ Βενιζέλου ποῦ πραγματοποιήσε ἡ Γ' Αναθεωρητικὴ Βουλὴ στις 22 Ἀπριλίου 1936<sup>43</sup>. Ἐπρόκειτο βέβαια γιὰ δημόσιες ἐκδηλώσεις, καὶ οποιαδήποτε ἀντιβενιζελικὴ φωνὴ θὰ ἐκλαμβανόταν ὡς πριμοδότησι τῶν βενιζελικῶν. Ὅπως διαπιστώσαμε ὁμως, στο ἀφιέρωμα τῆς προοδευτικῆς ἐπιθεώρησης *Εργασία*, στὴ μνήμη τοῦ Βενιζέλου, ἀπέφυγε νὰ τοποθετηθεῖ με ἐπὶ κειρο κείμενο.

Προσπαθήσαμε ὅσο πιο συνοπτικὰ νὰ σκιαγραφήσουμε τόσο τὴ δημόσια ὅσο καὶ τὴν, σε προσωπικὸ ἐπίπεδο, κριτικὴ στάση τοῦ Παπαναστασίου ἀπέναντι στὸν Βενιζέλο στὴν κρίσιμη περίοδο 1923-1936. Καθὼς ἐπισημάναμε, ὁ συγκεκριμένος ἀριστερὸς ἀντιβενιζελικὸς κριτικὸς λόγος ποῦ ἀρθρώθηκε στα χρόνια τῆς ἀναβίωσης τοῦ ἐθνικοῦ Διχασμοῦ —ἀποστασιοποιημένος ἀπὸ τὴν πα-

42. Ἀρχεῖον Παπαναστασίου, Φάκελος 1, α) Ἐπιστολαί Α. Παπαναστασίου (πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς τῆς Ἀμερικής)· βλ. καὶ δηλώσεις στις ἐφημερίδες *Ελεύθερον Βῆμα* 10ης Νοεμβρίου 1935 καὶ *Πατρίς* 20ης Νοεμβρίου 1935.

43. Βλ. καὶ δηλώσεις γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Βενιζέλου στα *Αθηναϊκά Νέα* τῆς 18ης Μαρτίου 1936, καθὼς καὶ συνέντευξη στὸν *Νέο Κόσμο*, στις 20 Μαρτίου 1936.

ραδοσιακή αντιβενιζελική (κομμουνιστική και δεξιά) κριτική φιλοσοφία της εποχής— στάθηκε ο αντικειμενικότερος, σε επίπεδο βέβαια αρχηγού κόμματος. Και ήταν θαρραλέος, διεσδυτικός και, το σημαντικότερο, διαφωτιστικός.

Ο καταλογισμός ευθυνών για μεσσιανισμό, για αυταρχισμό στην άσκηση της εξουσίας, για νομιμοποίηση των στρατιωτικών παρεμβάσεων στην πολιτική ζωή, για παλινωδία στην επιλογή των εκλογικών συστημάτων και, τέλος, οι καταγγελίες για την ολέθρια στάση του αρχηγού των Φιλελευθέρων στο όλο ζήτημα της παλινόρθωσης του Γεωργίου Β', συνθέτουν τον κορμό της αντιβενιζελικής κριτικής στάσης του συνεπούς δημοκράτη Α. Παπαναστασίου· και επιβεβαιώνουν, παράλληλα, την αμέριστη ευθύνη ολόκληρου του φάσματος της κυρίαρχης πολιτικής ηγεσίας στην κατάρρευση της Δημοκρατίας και στον συνακόλουθο τραυματισμό των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών.